

LECTIO

YSTÄVÄ JA TUOTANTOVÄLINE

LEHMÄ SUOMALAISTEN KIRJOITETUISSA KERTOMUKSISSA

Taija Kaarlenkaski

Lectio praecursoria Itä-Suomen yliopistossa 10.11.2012

Mitä ajattelet, kun kuulet sanan lehmä? Pellolla kauniissa kesämaisemassa märehtivää lehmälaumaa? Vaiko maitopurkin kyljessä virnistävää piirroshahmoa? Vai tuleeko kenties mieleesi ruumiillisesti raskas työ karjanhoidon parissa?

Suomalaisten suhteet lehtiin ja nautoihin ylipäänsä kytkeytyvät moniin yhteiskunnallisiin ja kulttuurisiin konteksteihin. Yhteiskunnallisen rakenteen tasolla muutokset maa- ja karjataloudessa ovat olleet suuria ja nopeita. Vielä noin viisikymmentä vuotta sitten, 1960-luvulla, Suomessa oli yli 200 000 lypsykarjatilaa. Nämä olivat tyypillisesti pieniä perheviljelmää, joilla oli alle kymmenen hehtaaria peltoa ja alle kymmenen lypsy-lehmää. (Siiskonen 2004, 289–291.) Viime vuosikymmenien maatalouden murroksen myötä tuotanto on erikoistunut ja kotieläintilojen määrä on laskenut huimaa vauhtia, samalla kun itse työkin on koneistunut. Lehmä on muuttunut pienviljelijän omavaraistalouden turvasta monikymmenpäisissä karjoissa toimivaksi tehotuottajaksi. Vuonna 2012 maassamme oli Suomen Gallup Elintarviketiedon mukaan noin 9600 maidontuotantotilaa, joilla oli keskimäärin 30 lehmää, ja tilojen vähenemisen ja tilakokojen kasvamisen ennustetaan jatkuvan edelleen (Jääskeläinen 2012). Suomi onkin modernisoitunut poikkeuksellisen vauhdikkaasti muuhun Eurooppaan verrattuna, mutta toisaalta maam-

me oli myös harvinaisen maatalousvaltainen 1950-luvulle saakka. Niinpä hyvin monen taajamiin ja kaupunkkeihin muuttaneenkin tausta on edelleen maaseudulla. (Haapala 2004, 251–254.) Tästä johtuen suurella osalla suomalaisista on ollut mahdollisuus henkilökohtaisiin kokemuksiin nautoista; jos ei kotona, niin kenties isovanhempien luona, naapurissa tai kesämökkimatalla.

Vaikka varsin harvat suomalaiset ovat enää työssään ja arjessaan tekemisissä nautakarjan kanssa, lehmät ovat lähes kaikkien jokapäiväisessä elämässä läsnä kuvina maitopurkeissa, maataloutta käsittelevien uutisten kuvituksissa ja maitotuotteiden mainonnassa. Esimerkiksi Valio lanseerasi lokakuussa 2012 mainoskampanjan, jossa korostettiin kaiken Valion tuottaman maidon olevan lähtöisin suomalaisilta perhetiloilta, joilla lehmät ovat kuin perheenjäseniä, niillä on oma nimi, eikä niille tarjota geenimuunneltuja ainesosia sisältäviä rehuja. *Helsingin Sanomien* etusivun kokoisessa mainoksessa esiintyi Hani-lehmä ristiinalaiselta Heinikkalan tilalta. Hanin kerrottiin olevan ”lempeä lypsäjille mutta reipas ruoka-aikaan”. Mainoksen televisioversiossa suosittu juontaja Heikki Paa-sonen vaelteli kesäisessä maalaismaisemassa lehmien keskellä puhutellen nimeltä Irma-lehmää. Lehmään liittykin rikas kulttuurinen kuvasto, mikä on nähtävissä mainonnan lisäksi esimerkiksi kansanperinteessä, taiteessa ja kirjallisuudessa. Lehmään assosioituu yhtä hyvin nostalginen maaseudun rauha kuin feminiinisyys ja äitiys, huvittavuus ja omanarvontunto, typeryytys ja turvallisuus. Viime vuosina julkiseen keskusteluun ovat nousseet myös tuotantoeläinten olosuhteet, ja eläimiin liittyvät kysymykset ovat saaneet yhä enemmän poliittistakin sävyä. Myös Valion mainoskampanjan puhe lehmistä perheenjäseninä herätti kritiikkiä sosiaalisessa mediassa: tuotantoeläimen kuvaileminen perheenjäsenenä voitiin tulkita tekopyhänä.

KIRJOITTAEN KERROTTU LEHMÄ

Lehmä siis herättää suomalaisissa monenlaisia mielikuvia. Tämän osoittivat myös lehmäaiheiseen, *Ei auta sano nauta* -otsikoituun kirjoituskilpailuun lähetetyt kertomukset, joita väitöskirjassani tutkin. Kilpailun järjestivät Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkisto ja Maaseudun sivistysliitto vuonna 2004, ja siihen lähetettiin poikkeuksellisen paljon vastauksia, lähes kolmetuhatta. Tämä on noin kymmenkertainen määrä verrattuna tavanomaiseen SKS:n järjestämään kirjoituskilpailuun. Kilpailu innosti kirjoittamaan sekä karjanhoitotyötä tekevät ja tehneet että lehmiä satunnaisemmin kohdanneet ihmiset. Myös media tarttui innokkaasti sekä kirjoituskutsun julkaisemiseen että kilpailun tuloksiin keruun päätyttyä keväällä 2005. Kilpailun parhaiksi arvioituista teksteistä koostettu antologia *Meidän lehmät* (Kuisma 2005) on ehtinyt jo kolmanteen painokseensa. Tällainen aihetta kohtaan ilmaistu kiinnostus osoittaa, että suomalaisten kokemukset ja käsitykset lehmistä ansaitsevat tulla tutkituiksi.

Kirjoituskilpailuaineisto osoittautui varsinaiseksi runsaudensarveksi paitsi tekstien määrän, myös niiden sisällön puolesta. Yleensäkin kirjoituskilpailut tuottavat lähestymistavoiltaan ja kerronnallisilta keinoiltaan hyvin monipuolista aineistoa, mutta *Ei auta sano nauta* -kilpailussa moninaisuutta lisäsi se, että se oli jaettu kahteen sarjaan, muistelukerto-

muksiin ja kaunokirjallisiin kertomuksiin. Oli siis kiinnostavaa selvittää sekä sitä, *miten* lehmästä kerrotaan että sitä *mitä* kerrotaan. Kaunokirjallinen sarja mahdollisti myös kuvitteellisten kertomusten kirjoittamisen sekä eläytymisen lehmän näkökulmaan, mikä oli sinänsä kiinnostava ilmiö.

Kirjoituskilpailun jakautuminen kahteen sarjaan asetti tutkimukselle menetelmällisiä haasteita, sillä koko aineiston tulkitseminen esimerkiksi muistitietona tai omaelämäkerrallisina teksteinä ei ollut tarkoituksenmukaista. Kaunokirjalliset tai fiktiiviset harastajakirjoittajien kirjoittamat tekstit eivät myöskään ole olleet perinteentutkimuksen tavanomaisia kohteita. Yksi syy tähän lienee se, että perinteentutkimuksessa on keskitytty paljolti kollektiivisiin käsityksiin, joita yksilöiden itse sepittämät kirjoitukset eivät voisi ilmentää. Vaikka kirjoituskilpailuihin lähetettyjä omaelämäkerrallisia tekstejä ja muisteluja on tutkittu varsin paljon, fiktiivisiin tai kaunokirjallisesti korkeatasoisiin teksteihin on suhtauduttu usein hieman epäluuloisesti (Laurén 2010, 436–437, 443–444). Aineistoon perehtyessäni havaitsin, että jaottelu muistelu- ja kaunokirjallisiin kertomuksiin oli toisaalta liian jäykkä ja toisaalta liian epämääräinen, sillä kirjoituksissa yhdisteltiin hyvin laajasti erilaisia kerronnan lajeja. Lähdinkin tarkastelemaan aineistoani kertomuksen käsitteen avulla. Analyysin taustaoletuksena oli narratiivisen tutkimusperinteen näkemys siitä, että kertomukset ja kertominen ovat olennaisia ihmisten tavassa muodostaa identiteettiään ja merkityksiä ympäröivästä maailmasta (esim. Bruner 1987, 12; Abbott 2008, 1–12). Ymmärsin kirjoituskilpailutekstit kertomuksina, joissa kirjoittajat kerronnallistavat kokemuksiaan, näkemyksiään ja mielikuviaan lehmistä sekä ihmisten suhteista niihin. Sovelsin analyysissäni myös erilaisia kerronnallisen tutkimuksen näkökulmia, kuten retorista lähestymistapaa sekä kirjallisuudentutkimuksesta lähtöisin olevan narratologian käsitteitä.

Omat haasteensa asetti myös tutkimukseni aihe, lehmä. Etenkin kotimaisessa kulttuurintutkimuksessa eläimiin liittyviä merkityksiä on tutkittu vielä melko vähän. Tutkimukseni yhdeksi tärkeäksi viitekehikseksi nousikin ihmistieteellinen eläintutkimus, joka on monitieteinen, jatkuvasti kasvava tutkimusala sekä Suomessa että kansainvälisesti. Ihmistieteellinen eläintutkimus eroaa luonnontieteellisestä lähestymistavasta siinä, että se tarkastelee nimenomaan ihmisten ja eläinten erilaisia vuorovaikutussuhteita, jotka voivat olla sekä aineellisia että henkisiä. (Esim. Buller & Morris 2007; Haraway 2008; Sepänmaa 2009, 220.) Tutkimuksessani eläimiä ei katsota pelkästään ihmisten tuottamisen kulttuuristen konstruktioiden näkökulmasta, vaan ne ymmärretään posthumanistisen ajattelun mukaisesti aktiivisina olentoina, jotka omalla olemuksellaan ja toiminnallaan vaikuttavat niistä muodostuviin käsityksiin. Näkemykseni mukaan nautojen fyysinen olemus ja käyttäytyminen vaikuttavat osaltaan siihen, miten niiden kanssa voidaan toimia ja millaisia käsityksiä niistä muodostuu, ja edelleen siihen, mitä ja miten niistä voidaan kertoa (ks. myös Lummaa 2010, 335; Schuurman 2012, 17). Yhtenä tutkimuksellisenä tavoitteenani onkin ollut ihmistieteellisen eläintutkimuksen tarjoamien näkökulmien yhdistäminen perinteen- ja kulttuurintutkimuksen lähtökohtiin.

LEHMÄKERTOMUSTEN TYYPIT

Aineiston kerronnallisessa analyysissä, eli selvittäessäni, *miten* lehmästä kerrotaan, tyypittelin tekstit neljään erilaiseen kerronnan tapaan, jotka ovat *omaelämäkerralliset, etnografiset, lehmänäkökulmaiset ja fiktionaaliset kertomukset*. Pääasiallisesti minämuotoiset omaelämäkerralliset kertomukset ovat aineistoni yleisin kertomustyyppi. Tällaisissa kertomuksissa kertojat tematisoivat elämäänsä kirjoituskilpailun aiheen, eli lehmän, kautta. Jotkut kirjoittivat koko siihenastisesta elämästään, toiset taas keskittyivät lähinnä yhteen elämänvaiheeseen, kuten lapsuuteen. Näissä kertomuksissa pohdittiin tyypillisesti lehmien ja niiden parissa tehdyn työn vaikutusta kertojan identiteettiin. Omaelämäkerrallisiin kertomuksiin sisältyi myös lyhyempään ajanjaksoon keskittyviä omaelämäkerrallisia fragmentteja, joissa identiteettikysymysten sijasta panostettiin erilaisten arjesta erottuvien tapausten kuvailemiseen ja tapahtumien juonelliseen kuljettamiseen.

Etnografisissa kertomuksissa taas vallitseva persoonamuoto oli passiivi, ja tapahtumat esitettiin kollektiivisesta näkökulmasta samaan tapaan kuin kansatieteellisissä kuvauksissa. Karjanhoidon työtapoja, ympäristöjä ja välineitä kuvattiin näissä kertomuksissa usein tarkasti. Lehmän näkökulmasta kirjoitetuissa kertomuksissa kirjoittajat pohtivat, millaista olisi olla lehmä ja minkälaisena se maailmansa kokee. Lehmäkertojat esitettiin monin tavoin ihmisen kaltaisina, mutta ajoittain korostettiin myös niiden ihmisestä poikkeavia, eläinmäisiä piirteitä. Fiktionaaliset kertomukset olivat sekä sisällöltään että muodoltaan monipuolisin kertomustyyppi. Näissä kertomuksissa käytettiin usein kaunokirjallisuudelle tyypillisiä kerrontamuotoja, kuten niin sanottua kaikkietävää kertojaa, runsasta dialogia tai jatkuvaa minämuotoista presenssiä. Toisaalta fiktionaalisuutta voitiin tuottaa myös kerrotun sisällön kuvitteellisuudella: lehmät kokivat huimia seikkailuja tai lähtivät jopa lentämään.

LEHMÄSUHTEIDEN RISTIRIITAISUUS

Kerronnallisten näkökohtien lisäksi tarkasteluni kohdistui siihen, millaisia merkityksiä lehmä saa teksteissä kuvatuissa erilaisissa tilanteissa, eli *mitä* lehmästä kerrotaan. Keskeisin aineiston teemoista oli karjanhoitotyö, josta kerrottiin niin lapsen kuin aikuisenkin näkökulmasta. Merkittävimpiä teksteissä kuvattuja karjanhoidon työtilanteita olivat lypsäminen, nautojen lisääntymisen varmistaminen sekä sairauksien ja muiden vahinkojen hoitaminen. Lisäksi kirjoituksissa kuvattiin eläinten ja ihmisten vuorovaikutusta sekä karjanhoitotyöhön liittyviä tunnekokemuksia. Tarkasteluni osoitti, että karjanhoitoon kytkeytyvät vahvasti sukupuolittuneisuuden, ruumiillisuuden ja tunteiden aspektit.

Karjanhoitoon vaikutti Suomessa pitkään perinteisen maatalouden sukupuolittunut työnjako, joka rajasi lehmien kanssa työskentelyn naisten alueeksi. Tämä näkyi myös *Ei auta sano nauta* -kirjoituskilpailun osanottajien sukupuolijakaumassa: lähes 80 prosenttia kirjoittajista oli naisia, kun tavanomainen kirjoituskilpailun sukupuolijakauma on noin kaksi kolmasosaa naisia ja yksi kolmasosa miehiä. Aineistossani kuvattiin esimerkiksi sitä, että lypsäminen oli 1950-luvulle saakka lähinnä naisille sopivaksi katsottua työtä, ja lyp-

sävät miehet herättivät tuolloin ihmetystä. Lypsykoneiden käyttöönotto taas kytkettiin kirjoituksissa maskuliinisuuteen. Lypsämiseen, samoin kuin poikimisessa avustamiseen, liittyi vahvasti myös ruumiillisuus, sillä erityisesti nämä työvaiheet vaativat hyvin intiimiä kosketusta lehmään. Näissä tilanteissa syntyi tulkintani mukaan ruumiillista tietoa, eli henkilökohtaista harjaantumista ja herkistymistä kyseisen toiminnan suorittamiseen. Ruumiillisuus nousi esille myös kuvattaessa ihmisten ja nautojen välistä kommunikaatiota, joka monien kertojien mukaan on tärkeä osa karjanhoitotyötä ja sen merkitystä tekijälleen. Sukupuolittuneisuus tuli näkyviin myös siinä, että erityisesti naiskirjoittajat painottivat samastumista lemmiin, ja toisaalta myös lehmän sukupuolta voitiin kirjoituksissa korostaa. Naiskirjoittajat pohtivat lehmän näkökulmasta kirjoitetuissa kertomuksissa esimerkiksi sitä, miltä tuntuisi synnyttää joka vuosi ilman mahdollisuutta hoitaa jälkeläistä itse.

Kirjoituksissa nautojen yksilöllisyyttä korostettiin monissa yhteyksissä ja ne voitiin esittää työkaverina, jopa ystävinä. Ystävytensä kuvattiin myös joidenkin lasten ja nuorten suhteita lemmiin ja vasikoihin, joiden asema muistutti lemmikkieläintä. Työkontekstin lisäksi kerrottiin tilapäisemmistä kontakteista lehmien kanssa, kuten karjatiloilta tehdyistä vierailuista, ja joissakin teksteissä irtauduttiin reaali maailmasta ja keskityttiin lemmiin liittyviin mielikuviiin. Sekä karjanhoitotyön että muiden kohtaamisten yhteydessä nautoihin voidaan luoda hyvin vahvoja tunnesiteitä, jotka toisaalta tekevät eläinsuhteista merkityksellisiä, mutta toisaalta taas vaikeuttavat eläimistä luopumista esimerkiksi lähetettäessä niitä teurastamolle.

Ihmisten ja nautojen suhteiden vallitseva piirre onkin ristiriitaisuus. Nauta on tuotantoeläin ja sellaisena ihmiselle hyödyn väline, mutta samalla olento, johon voi kiintyä voimakkaastikin. Tunteellinen ja välineellinen suhtautuminen eivät sulje toisiaan pois, vaan ne ovat karjanhoidossa jatkuvasti läsnä. Lisäksi lehmät esitettiin teksteissä usein ihmisenkaltaisina esimerkiksi tunne-elämältään, mutta toisaalta niitä voitiin kohdella ”vain” eläiminä ja käyttää niiden käsittelyssä tarvittaessa myös voimakeinoja. Vaikka nautoja kuvattiin monissa yhteyksissä aktiivisina toimijoina, niiden elämä on kuitenkin ihmisen vallassa.

Suomalaisesta karjanhoidosta aineistossani rakentuva ”suuri kertomus” esittää karjanhoidon ja lehmän osana kansallista identiteettiä ja kansakunnan rakentamista. Tämä ajatus tiivistyy hyvin seuraavassa aineistoesimerkissä:

Olen kaupunkilainen, elänyt siellä koko siihenastisen elämäni. Kuitenkin lehmä edustaa minulle suomalaista sisukkuutta ja elämisen vimmaa. Isotätini lähti evakkomatkalle Salmista ja suurimmaksi osaksi talutti lehmää Suonenjoelle saakka. Menivät talo, tila ja osa suvun miehistä, mutta lehmän avulla turvattiin uuden elämän alku.

(SKS. KRA. EASN. Nimim. Lilli; nainen 31 v.)¹

Sitaatissa lehmään ja karjanhoitoon kytkeytyy tärkeitä suomalaisuuteen liitettyjä piirteitä, kuten sisukkuus, voimakastahtoisuus ja vaikeista kokemuksista selviytyminen. Myös kaupungeissa kasvaneet voivat suhtautua lemmiin tällä tavoin esimerkiksi sukuhistorian vaiheiden myötä. Tällainen kerrontatapa korostaa myös suomalaisen karjatalouden pie-

nimuotoisuutta, johon kuuluvat olennaisena osana henkilökohtaiset suhteet nautoihin ja eläinten tunteminen yksilöinä. Lisäksi kirjoittajat esittävät usein kritiikkiä nykyaikaista laajamittaista ja teknistyvää eläintuotantoa kohtaan. Tehotuotannon katsotaan vaarantavan juuri ihmisen ja eläimen suhteen sekä nautojen yksilöllisen huomioonottamisen. Jo 1960-luvulta alkanut maa- ja karjatalouden murros on kiihtyessään 2000-luvulla alkanut herättää entistä enemmän vastustusta. Maitotuotteiden valmistajien mainonnassaan käyttämät idylliset maaseutukuvat ja perhetilojen korostaminen – sekä näiden kritiikki – liittyvät myös tähän kehitykseen.

Kuitenkin kirjoituskilpailuteksteistä voi lukea myös eräänlaisen kriittisen vastakertomuksen, jossa korostuu lehmän asema ihmisen päätöksille alisteisena tuotantoeläimenä ja hyväksikäytön kohteena. Idyllistä maaseutu- ja karjanhoitokäsitystä haastoivat lisäksi kirjoitukset, joissa lehmä esitettiin lapsen näkökulmasta pelottavana eläimenä ja maaseutu vieraana elinympäristönä. Nämä aspektit näyttivät teksteissä kietoutuvan yhteen: lehmistä vieraantuminen merkitsi vieraantumista maalaisympäristöstä ja päinvastoin. Käsittelemätön tuore ”lehmän maito” on eri asia kuin ”kaupan maito”. Tämäkin tuo näkyviin lehmän keskeisenä maaseudun symbolina.

On huomionarvoista, että 2000-luvun alun urbaanissa teknologia-Suomessa lehmäiheinen kirjoituskilpailu herätti suurta mielenkiintoa ja sai lähes 3000 ihmistä kirjoittamaan. Kirjoituskilpailuaineiston analyysi osoitti, että lehmä voi edustaa monia vastakkaisia asioita: tyhmyyttä ja viisautta, kömpelyyttä ja kauneutta, alistuneisuutta ja päättäväisyyttä, lempeyttä ja äkäisyyttä, turvaa ja pelkoa. Tämä suhtautumistapojen moniulotteisuus sekä lehmän liittyminen moniin kulttuurisiin, yhteiskunnallisiin ja poliittisiinkin konteksteihin selittää omalta osaltaan lehmiin liittyvää kiinnostusta.

Soveltamani posthumanistinen näkökulma, joka kiinnittää huomiota myös ei-inhimillisiin toimijoihin, toi esiin nautojen aktiivisen toimijuuden ja sen yhteenkietoutuneisuuden ihmisen toiminnan kanssa. Tällä tavoin katsottuna traditionaalisesti perinteen- tutkimuksen kohteina olleet ihmisyhteisöt laajenevat sisältämään myös ei-inhimillisiä olentoja. Karjanhoito ja ylipäänsä kontaktit eläimiin tapahtuvat monilajisissa yhteisöissä, joissa sekä ihmiset että eläimet ovat omilla tavoillaan osallisina. Päätän lektioni tämän näkökulman kiteyttävään sitaattiin aineistostani.

Nyt monta vuotta myöhemmin teen viljelysuunnitelmia maatilojen pelloille. Suunnittelen peltoja lehmille, joiden toivon olevan isäntäväelle arvokkaita yksilöitä ja ystäviä. Viljelijät puhuvat usein lehmistään, vaikka lehmät olisi laitettu pois monta vuotta sitten. Ei nurmista ja viljoista jää muistoja. On vain kasvukausia, sateisia tai kuivia. Lehmien kanssa jokainen päivä on yhdessä tekemistä, kun vastassa on elävä ja tunteva yksilö lypsystä toiseen. (SKS. KRA. EASN. Nimim. Lehmät tuoksuvat; nainen 27 v.)

KAARLENKASKI, TAIJA 2012: *Kertomuksia lehmästä. Tutkimus ihmisen ja kotieläimen kulttuurisen suhteen rakentumisesta*. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.

VIITTEET

- 1 Viitteissä *Ei auta sano nauta* (EASN) -kirjoituskilpailun aineistoon käytetään samaa menetelyä kuin Kaarlenkasken väitöskirjassa, eli tarkkoja arkistonumeroita ei julkaista kirjoittajien anonyymiyden varmistamiseksi. Ks. Kaarlenkaski 2012, 121.

KIRJALLISUUS

- ABBOTT, H. PORTER 2008: *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BRUNER, JEROME 1987: Life as Narrative. – *Social Research* 54(1).
- BULLER, HENRY & MORRIS, CAROL 2007: Animals and Society. – Jules Pretty, Andrew S. Ball, Ted Benton, Julia S. Guivant, David R. Lee, David Orr, Max J. Pfeffer & Hugh Ward (eds.), *The SAGE Handbook of Environment and Society*. London: Sage.
- HAAPALA, PERTTI 2004: Väki vähenee – maatalousyhteiskunnan hidaskäviö 1950–2000. – Pirjo Markkola (toim.), *Suomen maatalouden historia III. Suurten muutosten aika. Jälleenrakennuskaudesta EU-Suomeen*. Helsinki: SKS.
- HARAWAY, DONNA J. 2008: *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- JÄÄSKELÄINEN, VESA 2012: Maidontuotanto pysyy vakiona. – *Maatilan Pellervo* 10/2012 [online]. < http://www.pellervo.fi/maatilanpellervo/mp10_12/elain10_12pk.htm > [15.10.2012.]
- KUISMA, JUHA 2005 (toim.): *Meidän lehmät*. Helsinki: Maahenki
- LAURÉN, KIRSI 2010: Kirjoitetun kokemuksen kiehtovuus. – Jyrki Pöysä, Helmi Järviluoma & Sinikka Vakimo (toim.), *Vaeltavat metodit*. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.
- LUMMAA, KAROLIINA 2010: *Poliittinen siivekäs. Lintujen konkreettisuus suomalaisessa 1970-luvun ympäristörunoudessa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- SCHUURMAN, NORA 2012: ”Hevoset hevosina”. *Eläimen ja sen hyvinvoinnin tulkinta*. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto, Yhteiskuntatieteiden ja kauppatieteiden tiedekunta.
- SEPÄNMAA, YRJÖ 2009: Jälkisanat: Kulttuuritieteellisen eläintutkimuksen lähtökohdista ja mahdollisuuksista. – Pauliina Kainulainen & Yrjö Sepänmaa (toim.), *Ihmisten eläinkirja. Muuttuva eläinkulttuuri*. Helsinki: Gaudeamus.
- SIISKONEN, PIRJO 2004: Maatila yrityksenä ja viljelijäperheen kotina. – Pirjo Markkola (toim.), *Suomen maatalouden historia III. Suurten muutosten aika. Jälleenrakennuskaudesta EU-Suomeen*. Helsinki: SKS.

Filosofian tohtori Taija Kaarlenkaski on joensuulainen perinteentutkija.